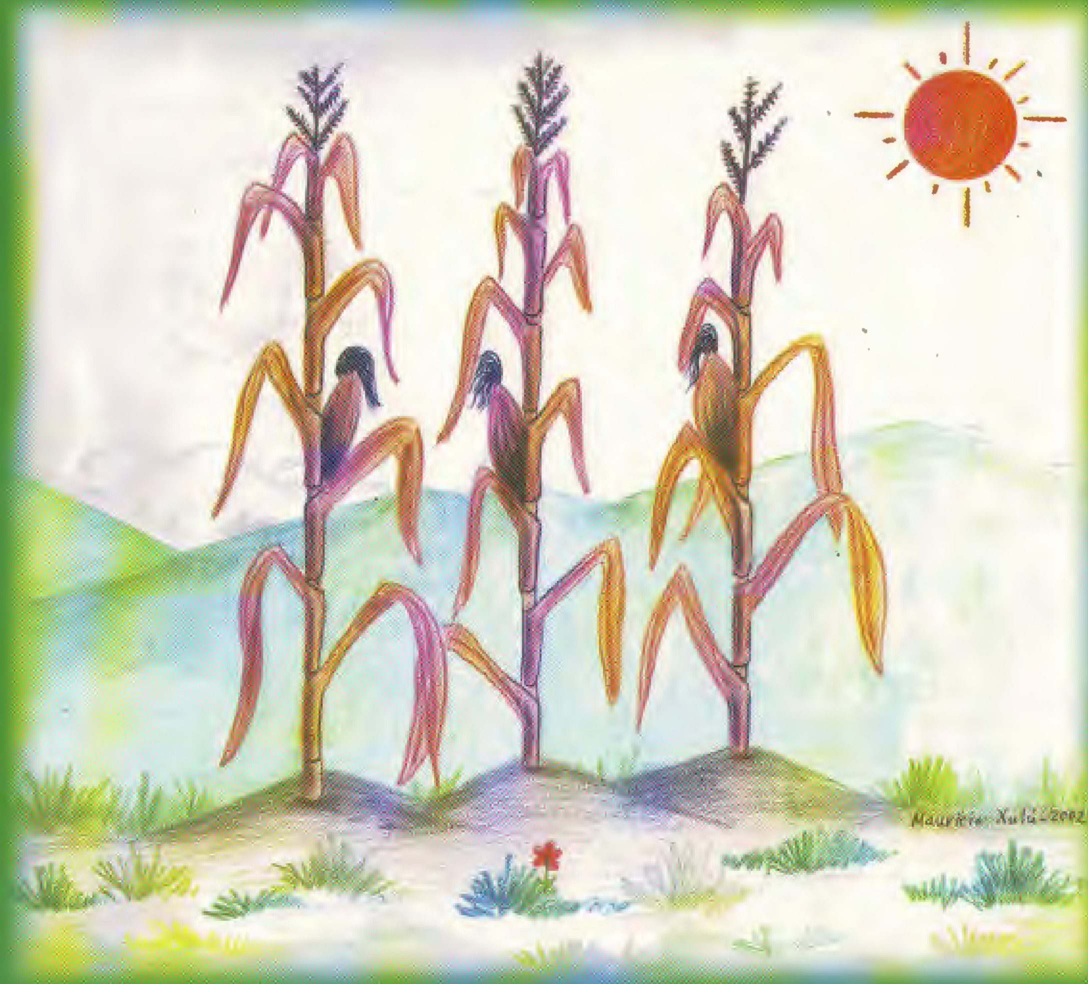
Roox Wuuj

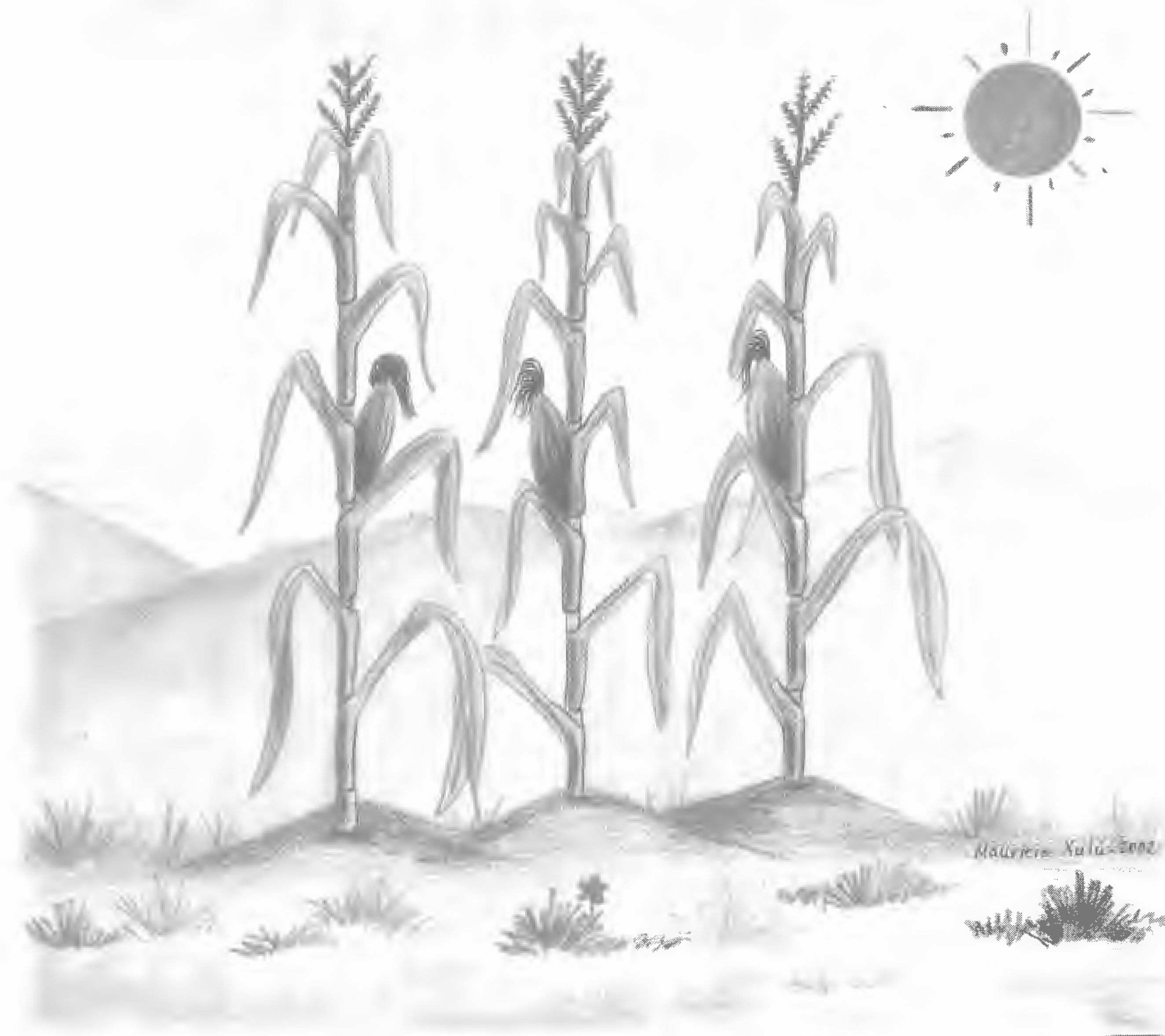

Universidad
Rafael Landívar
Tradición Jesuita en Guatemala

Tz'ijb'aneel
Ajpub' Pablo García
Nuk'ub'al rujikaal
Mauricio Xulú Sincal

Roox Wuuj

La elaboración e impresión del presente libro fue posible gracias al apoyo financiero del Fondo de Desarrollo Indígena Guatemalteco -FODIGUA-.

Molib'al tziij/Colección:	Ruwujaal tijooneem/Materiales Educativos, No. 201
Rucholajiil/Serie:	Tz'utujiil, No. 5
Rumokib'aliil/Área:	Tzijob'al wuuj rixiin rusik'ineem/Lenguaje libros de texto, No. 5
Mokib'aliil/Directora de la colección:	Lucía Verdugo de Lima
Tz'ijb'aneel/Autor:	Ajpub' Pablo García
B'anol achib'al/Ilustrador:	Mauricio Xulú Sincal
Nuk'ul rujikaal/Diagramador:	Carlos R. Figueroa
Nuk'ul tziij/Revisor:	Ajpub' Pablo García

Ookeem

Chi paam awa' ja ti wuuj ri', k'o juun ka'i' taq rub'eyaal rutz'ib'axiik ja tzijob'al tz'utujiil kixiin taq ak'alaa'. Ronojeel ja taq tzijob'al k'o taq rub'eyaal rucholajiil, rumaal k'aari' rajawaxiik chi nk'ujt chi keewach ja k'a neek'iy q'anoj. Ee je'ee' awa' ja xkeb'ano na utz chi re rutijkiik rusiliik najt naqaaj chi keewaach chik juulee' tinaamit ja qatzijob'al. Cheewi' k'a rajawaxiik nqaaya' opoon jun ti chi ruuwach qixiin chi runimarisaxiik awa' ja ti saamaaj ri'.

Nqamoltiyoxiij chi ke ja taq mokaaj ja xe to'oon chi re rub'ajniik awa' ja tisamaaj ri', kani' chi ke ja xesamajiini, chi ke chaqajaa' ja xeya'o rutojiik. Maltiyoox chi ka'muul chi roxmuul. Kojtaq chi ma tik'eje' kaan chi keewari', k'o chi nqaaya' ruq'ijool k'in runik'oxiik awa' chi keewach qalk'uwaal chaqajaa'.

Chi paam k'a wa' ja ti wuuj ri' xtiqiil juun ka'i' taq rub'eyaal naq rub'anoom ja qatzijob'al tz'utujiil.

Najb'eey tanaaj

Tasik'iij k'in tach'ob'o' naq nuuya' kaan chi aawe ja jun ti k'amab'al atziij ri'. Ja ruub'ii' ja k'amab'al tziij ja ti tapa'l.

Ja ti tapa'l

Xuub'an k'a jun aachi juutiij ch'a, xb'e pa rusamaaj, ja k'a pa b'eey ja b'aar nq'ax wi', k'o jun mokaaj tapa'l qas yarib'al rub'anoon ruuwach xriil kaan toq xjote' q'anajoj pa ruchenooj cha'. Ja ti aachi xuub'iij qaaj pa ruuk'u'x cha', toq xkinmeloj to chi ruuxee' ninuluxulan eel wi' jun ch'utit ramaaj. Qas keeri' xuub'an xuuk'is kaan ja rusamaaj rixiin jun q'iij, xuuyik pe ti rii' k'in xpeti cha'.

Toq k'a xulqaj qaaj ruk'iin ja jun mokaaj tapa'l, xok ook chi ruuxee' k'in xuumaj rumoliik ja taq tapa'l ja qas taq q'an chik riij, toq xpeeti xuusik' ja ti k'ixb'al tapa'l k'in xuuk'aq ook pa ruuchii'. Toq xuub'iij qaaj pa ruuk'u'x qas taqa'aan ki' ja taq tapa'l ri', nimaq ta pach rub'anoom to chi re ja ri Ajaaw, ne' qaaj cha'. K'a nima ko'li ruub'iin qaaj keeri', xtz'ab'e' qaaj chi ruuxee' ja ti chee' chi rutijiik ja tapa'l, toq xtzajq pe chik juun ti ruuwach ja tapa'l, q'anij pa ruuwi' xk'onok'o' wi' cha', Aaah ¿Naq k'aawa'? Loq'olaj Ajaaw qas ruch'ab'oom rub'anoom chi re ja taq naquun, xtanim rub'anoom pe chi re ja ti tapa'l ri', chaqata juun xnuutij pa nuuwi' q'anij ta xinrupunub'a' ri', ne' qaaj chik ja ri aachi cha'.

Cheewi' rajawaxiik chi k'o chi nqaach'ob' na k'in nqaatz'et na naq rub'eyaal ja taq naquun k'o chi qaawach. Q'anij ronojeel naquun k'o rik'a'tziil chi paam ja k'asalemaal.

Keeri' k'a chi re ja qatzijob'al Tz'utujiil, k'ooli petenaq wi', k'ooli tz'ukirinaq to wi', rumaal k'aari' ma chiqata keeri' xtik'iis qaaj, xtikam qaaj ta ruuwach chi keeri'. K'o rucholajiil k'o runuk'iik, rumaal k'aari' rajawaxiik chi nkojtaqiij rutz'ijb'axiik k'in rusik'ixiik. Utz k'a xa b'aar ta chi ri' oj k'o wi', nojkowiini nqaajkoj ja qatzijob'al Tz'utujiil. Xa k'a rumaal ari' ja ri Ajaaw ruya'oon kaan chi qe chi k'o jun tzijob'al Tz'utujiil. Utz rukojiik, utz runuk'iik qab'ana' ja qatzijob'al, ma tiqab'an xolob' chi re.

Rukamuluxiik:

Tacholo' waawee' ri' ja utzilaj na'ooj xaak'am chi riij ja k'amab'al tziij rixiin ti tapa'l.

____
____
____
____
____
____
____
____

Kaamiik k'o juun ka'i' taq ak'axaneem k'o chi nak'ulub'a' k'in natz'ib'aaj, ja naq nk'ujt rumaal ja taq nimatziij. Utz nakanooj jun awachib'iil chi nek'ulub'a' chi ixka'i' utz k'a newojtaqiij nenimarisaaj rutzijoxiik ja na'ooj ri'.

¿Naq chi naquunaal xriili ja ri aachi pa b'eey? ____________________
¿Naq xerb'ana' ja ri aachi? ____________________
¿Naq ruub'ii' ja chee' ja xriil kaan ja ri aachi? ____________________
¿Naq xuub'iij ja ri aachi toq xq'a'x opoon chi runaqaaj ja ti chee'? ________
¿Ja toq xmeloj to, naq xuub'iij toq xuuna' ja ruuwach chee'? ____________
¿La k'ooli nk'atziin wi' chi aawe ja xuub'an k'in ja xuub'iij ja ri aachi?. ____

Kojtaqiij ja qatzijob'al:

Kaamiik kojtaqiij rukojiik ja taq awixinaxik(pronombres). Ja pa Tz'utujiil ka'i' oxi' ruuwach ja ri awixinaxik nkoj chi ruuwach ja taq tziij. Chi jujuunaal k'o taq rukojiik.

Najb'eey rucholaaj:

Jaawa' taq tziij ri', utz nqaakoj pa ruyoonaal. Chaqajaa' utz nkooj chik ruk'iin nik'aaj taq tziij, ja rutz'ijb'axiik nb'ajni, jachatal rukojol.

Awixinaxik:

1. Inin	atat	jaa'	ojoj	ixix	je'ee'
2. In	at	(ma k'o ta)	oj	ix	ee

K'utub'al

Inin ninb'ijni
Atat nim awaqan.
Jaa' qas utz.
Ojoj wa'iim nqaab'an.
Ixix saamaaj neeb'an.
Je'ee' janila' utz ne'ejtz'aani.

Chaqajaa' utz nkooj rukamuluxiik ja ri awixinaxik, pa taq nimatziij, kani chi re ja jun ka'i' k'utub'al ri'. K'o jun tik'axooj nnuub'an pa roox cholaaj, xa ruuyoon chi ri' ma tikamulux wi' rukojiik, rumajk chi keeri' rub'ajniik ja qatzijob'al.

Inin in nim

Atat at choom

Jaa' ( ) to'ooneel

Ojoj oj nimaaneel

Ixix ix josoq'iineel

Je'ee' ee k'uxulaaneel

Jun chik rukojiik:

In aa Pakal

At ajsaamaaj

( ) ajsaamaaj

Oj b'ineel

Ix k'amoneel

Ee nimaq

Rukamuluxiik:

Kaamiik takojo' atat ja taq awixinaxik xawojtaqiij qaaj. Takanoj taq nimatziij ja b'aar utz naakoj wi'.

Ruukaab' rucholaaj: Jaawa' taq awixinaxik ri', chi ruuwach taq tziij nb'e wi' ja k'o taq ruxe'aal nimajitaaj eel chi re jun ruk'u'xatz'ijb'. Tab'ana' jun utziil tatzu'uu' chi utz naq nb'aan chi re rukojiik chi jujuunaal ja taq tz'ijb' rixiin awixinaxik. Taq awixinaxik ri', tunuun rutz'ijb'axiik ruk'iin ja taq ruxe'aal taq tziij. K'o juumook rixiin nimaq ruxe'aal tziij k'in k'o juumook rixiin kokoj ruxe'aal tziij.

Awixinaxik:						
1.	**W-**	**aw-**	**r-**	**q-**	**ew-**	**k-.**
2.	**W-**	**aaw-**	**r-**	**q-**	**eew-**	**k-.**

K'utub'al:

Woochooch	**W**ooj
Awoochooch	**Aaw**ooj
Roochooch	**R**ooj
Qoochooch	**Q**ooj
Ewoochooch	**Eew**ooj
Koochooch	**K**ooj

Rukamuluxiik:

Kaamiik takojo' atat ja taq awixinaxik xawojtaqiij qaaj. Takanoj taq tziij ja b'aar utz naakoj wi'.

Roox rucholaaj:

Jaawa' taq awixinaxik ri', chi ruuwach taq tziij nb'e wi' ja k'o taq ruxe'aal nmajitaaj eel chi re jun ruch'akulatz'ijb'. Tab'ana' jun utziil tatzu'uu' chi utz naq nb'aan chi re rukojiik chi jujuunaal ja taq tz'ijb' rixiin awixinaxik. Taq awixinaxik ri', tunuun rutz'ijb'axiik ruk'iin ja taq ruxe'aal taq tziij. K'o juumook rixiin nimaq ruxe'aal tziij k'in k'o juumook rixiin kokoj ruxe'aal tziij.

Awixinaxik

1.	**Nu-**	**a-**	**ru-**	**qa-**	**e-**	**ki-.**
2.	**Nuu-**	**aa-**	**ruu-**	**qaa-**	**ee-**	**kee-**

K'utub'al:

Nukotz'i'j	**Nuu**tz'ii'
Akotz'i'j	**Aa**tz'ii
Rukotz'i'j	**Ruu**tz'ii
Qakotz'i'j	**Qaa**tz'ii
Ekotz'i'j	**Ee**tz'ii
Kikotz'i'j	**Kee**tz'ii

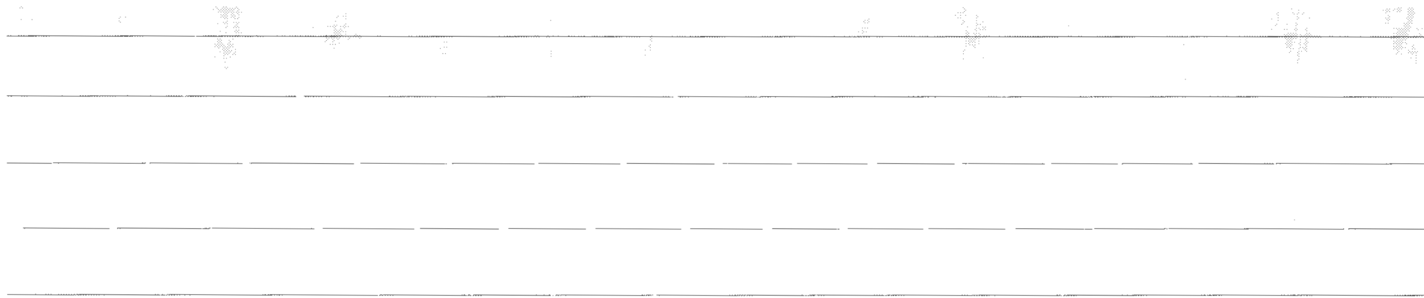
Rukamuluxiik:

Kaamiik takojo' atat ja taq awixinaxik xawojtaqiij qaaj. Takanoj taq tziij ja b'aar utz naakoj wi'.

Kajxukut nuk'uuj

ja	a	a	'	n	ii	m	r
Tz	u	t	a	t	a	t	a
Aa	j	a	n	uu	s	ii	'
W	q	b'	n	k'	j	a	j
Aa	t	ii	'	oo	ch	x	o
y	n	y	w	i	ii		t
i	y	a	j	m	ee	s	aa
n	Uu	l	aa	q	u	tz	y

Tanuk'u' waawee' ja taq tziij xawili:

Kanooneem

Kaamiik qamolo' qii', pa waqitaq k'in qamaja' rukojiik ronojeel ja taq awixinaxik. Najb'eey chi qajujuunaal nqaab'iij, k'aari' xtiqaakoj ka'i' oxi' taq tziij ruk'iin ri': **Ixiim, Ch'akat, Saq, uleew, ch'ajt.**

Kaamiik tasik'iij jun ti cholob'al tziij b'anitanaq ojeer, chi paam ja Tz'utujiil Uleew. Utz rusik'ixiik tab'ana' k'in tanojiij naq nuuya' kaan chi aawe'.

Rachib'al Najb'eey Ajq'iij

Xuub'an jun taa' ojeer pa Tz'utujiil Uleew qas nim **ruuq'iij** chi paam ja **rutinaamit**. Ja nnuub'an ja taa' neruuto' ja winaq ja k'o **ruk'ayewaal** pa **koochooch** k'in pa kitinaamit kani' chi re', yob'ilaal, naquun je'e ja ma k'o ta ki'kotemaal ruk'amoon to chi ke ja winaqii'. Xuluqaj k'a jun q'iij cha', xe'ok pe juulee' itzel taq winaqii' pa kulewaal, ee kamisaaneel, ee elaq'omaa'. Ja k'a winaqii' rixiin Tz'utujiil uleew cha'. Xkeemaaj rukonoxiik to'ooneem. Ja taa' ja ri ajq'iij jaanila' jun rukonoxiik nb'ajn kumaal ja rachatinaamit cha'. Ja ri ee itzel taq winaq pa q'iij nkeeb'an ja kitzelaal cha', rumaal chi xa keeyoon ixoqii' ee k'o pa taq koochooch, ja k'a ri aachi'aa' konojeel ee b'enaq pa taq kisamaaj cha'. Ja ri itzel taq winaq cha', xekek'am eel ak', tz'i', jal k'in naquun ja tijik riij cha'. Ja toq nemelooj to ja ri aachi'aa' pa kisamaaj q'anij ntz'iliil chik pa taq koochooch k'in pa taq b'eey cha', rumaal chi k'amoon eel chik ja taq kinaquun je'e cha'.

Ja k'a xkeeb'an ja taq aachi'aa' xkeemol kii' k'in xekikanooj ja ti ajq'iij. Toq xe'opoon ruk'iin ja ti taa', keewa' xuub'iij chi ke ri' cha', ma kixb'isoon ta, kaamiik qakojo' qachojq'aaq rumaal chi ja ri itzel winaq nmeloj pe chik na juutiij. Toq xkepechik ixoqii' ne'ulukik'ama', inin kaamiik nmajoon xukuleem mejleem chi ruuwach ja ri Ajaaw. Ja ri itzel winaq k'o chi nqaato' qii' pa ruuq'a'. Inin ninb'isooni rumaal chi ja wochojq'aaq' ma tuuya' chi nnuuto' ja nutinaamit Tz'utujiil uleew. Keeri' xuub'iij ja taa' chi ke ja winaq. K'aari' konojeel ja winaqii' rachatinaamit xkeemaj b'iis. Chi ruukaab' q'iij xopoon jun ti ixtan qas ti jab'el, ruk'iin ja taa' cha'. Toq xpeti ja ti

taa' xuub'iij kaan chi re ja ti ixtan, atat ja natkanaj kaan chi ruto'iik ja qatinaamit pa ruuq'a' ja ri itzelaal. Ja ri inin xa jun ramaaj k'o chik ja nuk'asalemaal, cheewi' k'a rajawaxiik atat natuk'aan kaan ja ti saamaaj ri'. Ja ri atat k'o chi natnuuto chi re ja ri asamaaj, nintzijoon awik'iin pa taq nik'aj q'iij pa ruuwi' juuyu' ja toq k'o rajawaxiik chi aawe', ne'x kaan ja ti ixtan rumaal ja ti taa' cha'. Keeri' xuub'an ja ti ixtan xuumaj ruto'iik ja rutinaamit pa ruuq'a' ja ri itzelaal cha', k'in keeri' xuub'an xkami ja najb'ey ajq'iij Tz'utujiil aachi cha'.

Ja ti ixtan xb'e najb'eey muul pa ruuwi' juuyu' cha'. Q'anij qaatziij wi' chi keeri' xuub'an kani' ruub'iin kaan ja ti taa' cha'. Ja najb'eey xk'utux pe chi re ja ti ixtan, chi k'o chi nuub'aan jun rachib'al ja taa', utz k'a chi ma timesetax kumaal ja rutinaamit cha'. K'in xuub'iij to, naq chi naquunaal nooki ja rachib'al cha'. Ja naquun utz naakoj jaawari' ne'xi cha': Ja nupalaj pipi'y naakoj, ja k'a nub'aqiil taxima' k'im pa taq b'oraaj keeri' naab'an chi re utz k'a in k'o chi keewach ja nutinaamit. Keeri' xuub'an toq xwinaqar to ja rachib'al ja taa' Ximoon K'im. Kaamiik ja rachib'al k'ooli chi paam ja Tz'utujiil uleew. (K'a k'o na ja rutzijool).

Rukamuluxiik:

Tacholo' waawee' ri' ja utzilaj na'ooj xaak'am chi riij ja ti choloon tziij rixiin ja rachib'al najb'eey ajq'iij.

Kaamiik k'o juun ka'i' taq ak'axaneem k'o chi nak'ulub'a' k'in natz'ib'aaj, ja naq nk'ujt rumaal ja taq nimatziij. Utz nakanooj jun awachib'iil chi nek'ulub'a chi ixka'i' utz k'a newojtaqiij nenimarisaaj rutzijoxiik ja na'ooj ri'.

¿Naq xriili ja ri aachi pa b'eey k'in Pa roochooch? ____________________
¿B'aar b'enaq wi' ja ri aachi? ____________________
¿Naq ruub'ii' ja chee' xok rupalaj ja taa'? ____________________
¿Naq xopoon ruk'iin ja taa' pa k'isib'al? ____________________
¿B'aar xtzijoon to wi' ja taa' chi nb'aan jun tachib'al? ____________________
¿Naq chi q'ayisaal xok rub'ajqiil ja taa'? ____________________
¿Naq chi re xkami ja taa'? ____________________
¿Naq ruub'ii' ja taa' kaamiik? ____________________

Ja taq awixinaxik k'o chik juulee' taq rusamaaj, kani' chi rukojiik chi paam taq k'uxatziij (verbo). Ja chi paam ja choloon tziij k'iy kojoom chi paam. Ja ti saamaaj natkoowiini naab'an pan ayoonaal owi nakanoj chik jun awachib'iil chi rukanoxiik. Ja taq tziij keewa' rub'anoom ri': **Ruu**q'iij **Ru**tinaamit **Ru**k'ayewaal **K**oochooch, ja taq awixinaxik chi paam k'o wi' ja k'u'xatziij (verbo) owi chi ruuwach jun Ta's (sustantivo).

Kaamiik ja ti asamaaj atat k'o chi nakanooj ronojeel ja taq tziij k'o chi paam ja choloon tziij rixiin ja rachib'al najb'ey ajq'iij.

Kojtaqiij ja qatzijob'al:

Kaamiik kojtaqiij rukojiik ja taq Ta's. Ja pa Tz'utujiil ka'i' oxi' ruuwach rukojiik ja Ta's.

Najb'eey rucholaaj: Ta's k'in rukojiik awixinaxiik. Ja ta's toq ma tuk'ex rii' toq nkooj awinaxik ruk'iin.

K'utub'al:	Aj	**w**aj
	Ajq	**w**ajq
	Chee'	**ruu**chee'
	K'aam	**nuu**k'aam

Ruukaab' rucholaaj: Ja ta's nuuk'ex rii' toq nkooj awixinaxik ruk'iin.

K'utub'al:	K'im	nuuk'**iim**
	Way	**keew**aa**y**
	Tz'i'	qaatz'**ii**'
	Ch'akat	kich'ak**aa**t

Roox rucholaaj: Ja ta's ja nuutzaq kaan xilatz'ijb' (sufijo) toq nkooj awixinaxik ruk'iin.

K'utub'al:	Ti'**iij**	nuutii'
	Aqan*aaj*	***waqan***
	Tata'**aaj**	atata'
	Joloom**aaj**	nujoloom

Rukaaj rucholaaj: Ja taq ta's nuuk'ul taq xilatziij pa ruk'isib'aal toq nkooj awixinaxik ruk'iin.

K'utub'al:	Ixoq	wixoq**iil**
	Kik'	nukik'**eel**
	B'aaq	qab'aaq**iil**
	Tz'uum	kitz'uum**aal**

Roo' rucholaaj: Ja ta's q'anij xa juutiij ruk'aan jun awixinaxik.

K'utub'al:
Raa'
Riij
Ruk'amaal
Ruuxaaq

Ruukaaj rucholaaj: Ja ta's ja ma tuk'ul awixinaxik. Ja wi naakoj awixinaxik ruk'iin ja taq tziij ri', ma utz ta rak'axaxiik neeli. Ja qas nkooj wi' pa nimaq tziij kixiin ri'jaa' ja ri ee k'amol taq b'eey.

K'utub'al:
Suutz'
Kaaj
Us
Mayuul
Jaan

Kaamiik tanuk'u' rukojiik atat naq nuub'an nuuk'ax rii' ja juun ka'i' taq tziij toq naakoj awixinaxik ruk'iin ri'. Takanoj taq rub'eyaal ja ri awixanaxik utz k'a nawojtaqiij naq nuub'an ja taq ta's toq nuuk'ax rii'. Ja pa kajaxukut k'o jun cholaaj awixinaxik ja utz naakoj. Ja k'a pa ruukaab' cholaaj chi ri' k'o wi' taq tziij, pa ruxikin ari' k'o chik ka'i' k'olib'al ja b'aar utz natz'ijb'aaj wi', ja nanojiij atat chi keeri' nb'ajn chi re rutz'ijb'axiik.

Awixinaxik	Ruxe'aal tziij	Rutz'ijb'axiik	Rutz'ijb'axiik
A	Tz'i'		
W	Way		
Ruu	Ooj		
Qa	Kik'		
Ki	Ch'aak		
Nu	Q'ab'aaj		
K	Kotz'i'j		
Nuu	Paas		
Aa	K'im		
Aaw	Iis		
	Iik		
	Quluq		

Ja k'a chipaam chik, ja ruukaab' kajxukut ri', chi paam k'o wi' ja qas rutz'ib'axiik ja kab'ilajuuj taq tziij xyaa' chi aawach najb'eey. Kaamiik tawila' k'a ja qas rutz'ijb'axiik k'aari' xtajunamisaaj ruk'iin ja xatz'ijb'aj atat. ¿Utz?

Kajxukut nuk'uuj

A	ch'	aa	k	uu	l	r	k
K	a	s	o	l	Uu	m	i
Aa	p	l	p	w	s	ch	k
M	w	tz'	aa	r	n	a	o
Ii	aa	y	l	'	p	ch'	tz'
k'	a	w	a	'	w	t	i
Aa	y	q'	ii	l	Oo	uu	'
q	uu	tz'	y	s	j	k	j
n	uu	k'	l	m	t	t'	p
n	u	q	u	l	Uu	q	oo
q	a	k	i	k'	Ee	l	r
a	a	r	t	a	r	n	u
b'	q	k	ii	k	a	m	s

Tatz'ib'aaj waawee' ja taq tziij ja nawil chi paam ja kajxukut, utz k'a natkowiini najunamisaaj ruk'iin ja xaab'an atat.

Qojtaqiij rutz'ijb'axiik ja qatzijob'al

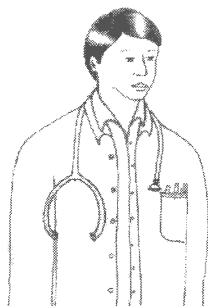
Ja tzijob'al tz'utujiil k'o ka'i' rukojiik ja taq k'iyaal (plural) nkooj chi paam, keewa' nb'ajn chi re rukojiik ri'.

Najb'ey rub'eyaal:

Ja k'utub'al rixiin ja ruk'iyaal pa ruk'isab'al najunamisaaj rutz'ib'ayiix ja taq tziij -aa', owi -ii', jaawa' ka'i' taq ruuwach ja tz'ijb' ri' nk'utuwi ja ruk'iyaal ja ta'satziij.

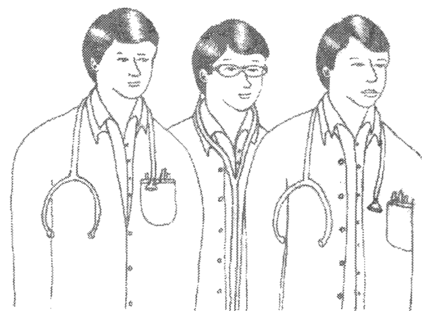
K'utub'al:

Pa ruyoonaal

Aq'omaaneel

Pa k'iyaal

Aq'omaanelaa'

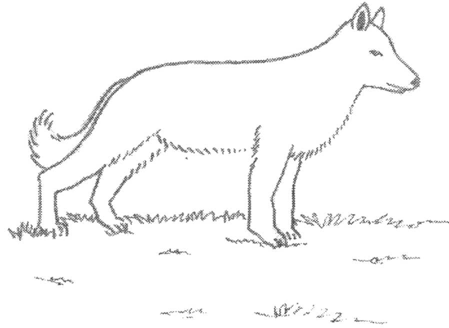
Chikop	Chikop**aa'/ii'**
Alaa'	Ala'**ii'**
Ak'aal	Ak'al**aa'**

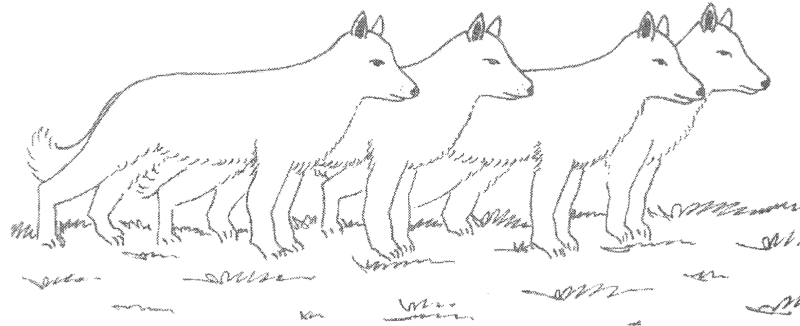
Ruukaab' rub'eyaal:
Ja nk'utub'exi ja ruk'iyaal, ja toq ntz'ib'ax chi ruuwach ja titzij **taq,** k'in rujachoom rii' ruk'iin ja ti ta'satziij. Keewa' rub'ajniik ri'.

K'utub'al:

Pa ruyoonaal

Pa k'iyaal

Tz'i'

Taq ***tz'i'***

Ch'akat **Taq** ch'akat
Aab'aj **Taq** aab'aj
Tz'ikin **Taq** tz'ikin

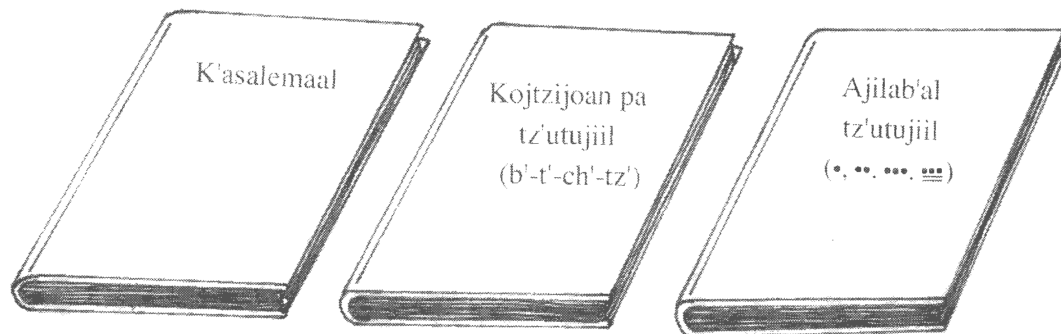
Kaamiik takanooj chik juulee' taq tziij atat, k'aari xtakoj ja ka'i' ruuwach tz'ijb' rixiin k'iyaal.

Winaq	winaqii'

Tasik'iij ja jun choloon tziij ri' keewaa' nuub'iij ri'.

Ja tzijob'al

Xa jun tz'ukarinaq to wi' k'in xa jun petinaq wi' ja maya' tzijob'al cha'. Ja xuub'an toq xchikaj pe rii' cha' keewari'. Ee k'iy ja winaqii' ee k'o chi paam ja tinaamit cha'. Ja k'a xuub'an cha', xok yob'ilaal kuk'iin, xeekan taq chikop, xeekan taq tz'i', tz'ikinaa' ronojeel ja taq kinaquun xkitz'ijla' cha'. Keeri' xkeeb'an ja winaqii' xkikanooj chik kik'aslemaal pa taq juuyu' taq'aaj cha', ja b'aar utz wi' natuk'uyaa' wi', k'in utz natsamaji cha'. Cheewi k'a ja kaamiik k'iy chik ruuwach ja taq tzijob'al nb'aan chi paam ja ri ixiimuleew. Ja ri ak'alaa' kaamiik jun wi chik na ja ruk'ayewaal petinaq chi keewach rumajk chi ee k'iy ajtijaa' ma tikeek'ut chi utz naq qas ruub'eey rub'anoom ja qatzijob'al. K'o ruk'ayewaal petenaq rumajk chi ntaniini nkeechup ruuwach ja qatzijob'al tz'utujiil. Kaamiik ixtanii, ak'alaa', q'opojaa', k'ajolaa' ri'jaa' ewonooneel ja ri ix qachatinaamit qakojo' qachojq'aaq' chi ruto'iik ja Maya' Tz'utujiil. Wi keeri' xtiqaab'an ja qalk'uwaal nekikot na quk'iin.

Kaamiik takanooj ronojeel ja taq tziij ja k'o k'iyaal ruuk'aam, kaari' natz'ijb'aj pa ruxikin jani' toq ma ruk'aan ta k'iyaal.

Pa k'iyaal (Plural)

Pa ruyonaal

Tasik'iij ja juun ka'i' taq cholaaj taq tziij ri', nk'atzin chi aawe pan ak'asalemaal.

Ch'ajch'oj k'asalemaal

Ja ri ee ati't mama' ojeer qas ee ch'ajch'oj, q'anij ma jun ruk'ayewaal xk'eje' chi paam ja kib'aqiil kib'och'iil, rumaal chi ja ri eje'ee' kojtaq naq rub'eyaal rub'anoom ja ruuwach uleew. Kojtaq naq rub'eyaal pa rusaqiriik, kojtaq naqrub'eyaal toq nqaaj q'iij k'in toq nok aaq'a'. Kiya'oon rejtaal chi juunaal ja naquun ja nb'anitaj chi paam ja loq'olaj ruuwach uleew. Ja kik'asalemaal ja ri ee ati't mama' qas ch'ajch'oj, rumaal chi eje'ee' kojtaq naq rusamaaj ja taq naquun k'o pa kib'aqiil kani' chi re: Ja kik', taq b'aaq, taq silooneem je'e nuub'an ja kib'aqiil. Ja qas xkeeb'iij keewari', ronojeel naquun k'o rusamajiil, k'o ramaaj rixiin saamaaj, ramaaj rixiin uxulaaneem, rixiin wa'iim, rixiin waraam, rixiin ejtz'aneem, rixiin k'oyiineem, ronojeel ja nkowiini nuub'an ja winaq k'o taq ramaaj nb'ajn wi'. Ja k'a xkeeb'an ojeer cha', chajniim neyikataji, nexuke'i najb'eey, k'aari' ne'eel to chi ruuwach taq koochooch chi rujiq'axiik xuk'uk'ulaj teew k'in ruxulaa' juuyu'. Ja toq nkeeb'an keeri' cha', josoq'iineem nkeeb'an chi re ja pa kib'aqiil cha'. Utz k'a chi ma k'o ta yob'ilaal nkeek'ul, chaqajaa' utz k'a, k'o kichojq'aaq' chi rub'ajniik kisamaaj cha'. Ja na'ooj ri' k'atziineel chi qe qonojeel rumajk chi noqsamaji, nqasik'iij ruuwach qaawuuj k'in nk'atziin chi qe pa taq ajtijaal. Ja nkeeb'iij ja qati't qamama' ja ramaaj utz nasik'iij aawuuj pa rusaqariik, rumaal chi nim ja xuk'uk'ulaj na'ooj nuuya' kaan chi aawe' ja ruya'aal teew. Ja wi xtawojtaqiij rukojiik ja ramaaj, nawojtqiij ralaxiik ja q'iij k'in taq ramaaj rixiin ja naquun ja naab'an chi paam ja ri ak'aslemaal, tawojtaqiij

chi nim jun k'asalemaal nakochij na rixiin kaamiik k'in rixiin chuwaaq kaab'iij. Ronojeel winaq jaawi nkaanoj ja ri utziil, tirojtaqiij chi utz nwachij na k'in nukochij na utzilaj taq naquun.

Tatz'ijb'aaj waawee' ri' naq chi na'ojaal utz xawil chi paam:

- ¿Utz ja natyikataji chajniim chi rub'ajniik ja taq anaquun? ____________
____
- ¿B'aar nk'atziin wi chi aawe atat ja taq na'ooj kixiin ja ri ati't mama'? _
____
- ¿Naq chi na'ojiil ja qas utz xawil chi paam ja ch'ajch'o k'asalemaal? ____
____
- ¿Natkowiin naab'an atat kaamiik, kani xkeeb'an ja ri ati't mama'? ______
____
- ¿Naq chi na'ojiil k'o kaan pa ruk'isib'aal ja ch'ajch'oj k'asalemaal? ______
____

Kaamiik qojtaqiij chik ajilaaneem pa qatzijob'al Tz'utujiil

Ja ri ajalaaneem ka'i' ruuwach ja pa tz'utujiil. Ja najb'eey ajilaaneem pa cholooj. Ja k'a ruuk'aab' ajilaaneem pa cha'oom

Ajilaaneem pa cholooj

Juun	Julajuuj
Ka'i'	Kab'ilajuuj
Oxi'	Oxlajuuj
Kaji'	Kajilajuuj
Jo'oo'	Wolajuuj
Waqii'	Waqilajuuj
Wuquu'	Wuqulajuuj
Waxaqii'	Waxaqilajuuj
B'elejee'	B'elejilajuuj
Lajuuj	Juuk'al.

Ajilaaneem pa cha'oom

Najb'eey	Ruwaqaaq
Ruukaab'	Rub'eleej
Roox	Ruwajxaaq
Ruukaaj	Rub'eleej
Roo'	Rulajuuj

Rukamuluxiik

Kaamiik pa ka'ka' tetijooj eewii' chi rukojiik ja ri ajilaaneem. Keewa' neeb'an najb'eey ri':

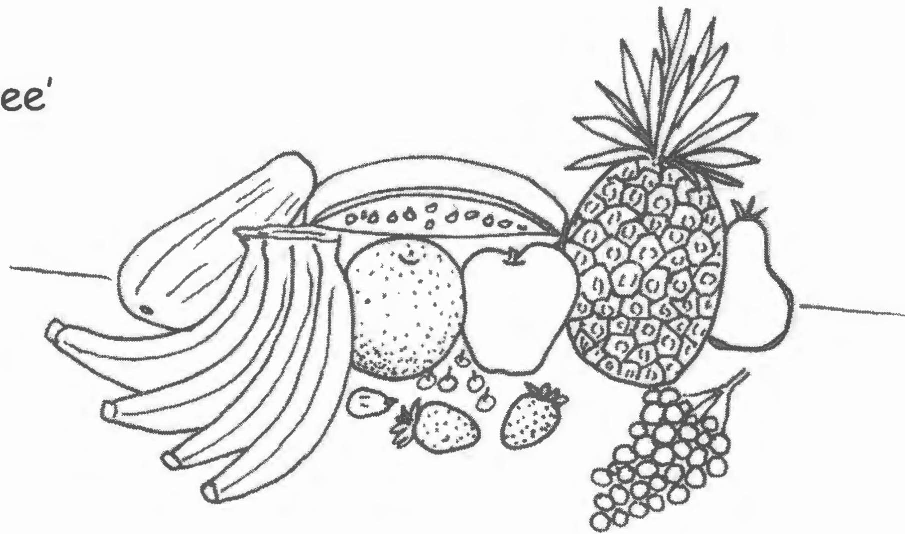
- Tewajilaaj ee jaru' ewachib'iil ee k'o pa tijob'al.

- Tewajilaaj ee jaru' tijonelaa' ee k'o chi paam ja ri ajtijaal.

- Tewajilaaj jaru' naquun k'o chi paam ja ri ajtijaal.

- Tewajilaaj ix jaru' ix k'o chi paam ewoochooch.

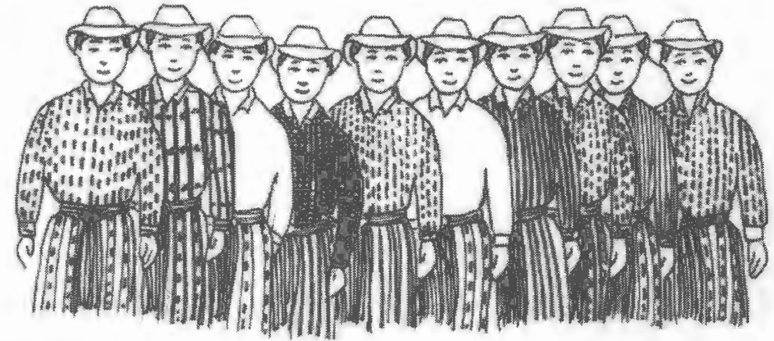
Kaamiik tatz'ijb'aaj chi ruuxee' jaaru' ruuk'aan rii' ja taq ruuwach chee'. Ja chi ruuxee' tatz'ib'aaj ja ri ajilaaneem.

Kaamiik takanooj naq chi ajilaaneem ma k'o ta chi paam ja taq achjib'al le'. Tab'ana' k'a jun utziil tatz'aqitzaj atat waawee' ri', k'in tab'ana' taq achib'al chaqajaa'.

Kaamiik taya'aa' ajilaaneem pa cha'oom chi ruuxee' ja taq achib'al:

K'o ruxajaanil ja naquun

Ja maya' tinaamiit xyajaaniij ja naquun k'o chi paam ja ruuwach uleew, xkinimaay ja k'asalemaal. Ja najb'ey nk'uut chi ruuwach ja ri ak'aal ja utzilaj taq na'ooj. Ruuk'aab' nk'amar ruub'eey rumaal ja tata'ixeel chi ma tirojtaqiij ja ri itzel taq naquun. Roox nk'uut rusamaaj chi ruuwach, utz rojtaq nuuto' rii' chi paam ja ruk'asalemaal. Ka'i' oxi' ruuwach ja k'asalemaal: ajob'eneem, to'ooneem, xajaaneem, k'amoj rii'iil k'in saamaaj pa kamoon. Chi jujuunaal ja taq naquun xkeeb'an ja ri ati't mama' ojeer xekowiini xkeek'ut ja ruchojq'aaq' kina'ooj k'o chi paam ja kitinaamit. Xk'eje'na jun ajob'en rii'iil chi kikojool, ma itzel ta xekeetz'at a winaqii'. Ja xb'anataji ja ri ojeer ee je'ee' ja ri itzel xb'aan chi ke kumaal ja juulee' winaqii' ja xe'ok chi paam ja tinaamit Tz'utujiil. Ja kaamiik rajawaxiik chi ma tiqamesetaaj ja xkeeb'an kaan ja ri ati't mama'. Qakojo', najb'eej quk'iin ojoj, ruukaab' qak'utu' pa b'eey, roox qakojo' pa qasamaaj, ruukaaj qak'utu' chik pa taq tijob'al, roo' qaya'aa' rub'ixiik chi ke chik juulee' winaqii', ruwaqaaq qawinaqirisaaj ja ki'kotemaal pa qoochooch, k'aari' xtiqaakoj pa qatinaamit. Ruuwuq k'aari' xtiqaamol ja wachineem xtuub'an ja ri utzilaj na'ooj.

Kaamiik takanooj ja ri ajilaaneem pa cha'oom chi paam ja juun ka'i' taq rucholajiil na'ooj xasik'iij qaaj. Tachololiij waawee' ri':

Tatz'ijb'aaj oxi' taq na'ooj, ja qas utz xawiil chi paam ja xasik'ii qaaj.

Kaamiik ja ri atat awojtaq chik nattz'ijb'aaj ja tzijob'al tz'utujiil. Takanoj k'a juun ti ruuchi' ruuwach ti tziij ja nattzijoon chi riij. Utz rukojiik tab'ana' ja ri awixinaxik k'in juulee' chik taq tziij ja xawojtaqiij chi paam ja jun ti wuuj ri'.

Kaamiik naawiil juulee' taq tziij, ja naab'an chi re k'o chi naanuk' k'in naakoj rub'eyaal, utz nuuya' kaan ana'ooj naq rub'anoon rucholaaj ja tzijob'al tz'utujiil. Wi nuuya' ka'i' oxi' ja nimatziij chi aawach tab'ana' jun utziil tatz'ijb'aaj ronojeel, xa keeri' nuub'an chaqajaa' nawojtaqiij naq nuub'an chi jujuunaal ja nimatziij.

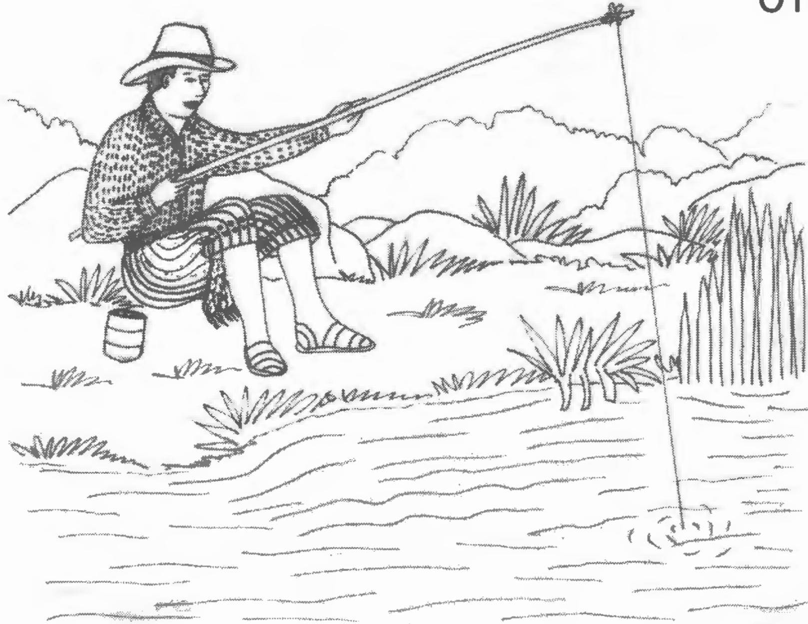
1. Qas, utz, runa'ooj, kuk'iin, ja, rach'alaal, Ixmukane.

2. Ix'ajpu, xyaa', rumaal, ja, ri, Ajaaw, ruk'asalemaal, nim.

3. Ja, Ixch'umiil, k'o, ya'oom, rixiin, kaan, juun, iik', ri, riixiim.

4. Ja, ri, ati't mama', kamoon, ojeer, k'in, pa, xesamaji.

5. Ja, na, chi, paam, ja, ri, natsamaji, wi, k'o, utz, k'in, nakochiij, ak'asalemaal, ja, uleew, tz'utujiil.

Utz rukojiik:

- Ixmukane qas utz runa'ooj kuk'iin ja rach'alaal.
- Ix'ajpu nim ruk'asalemaal xyaa' rumaal ja ri Ajaaw.
- Ja ri Ixch'umiil k'o riixiim ya'oom kaan rixiin juun iik'
- Xesamaji ja ri ati't mama' ojeer pa kamoon k'in pa ki'kotemaal
- Ja wi natsamaji k'o utz nakochiij na chi paam ja ri ak'asalemaal k'in rixiin ja tz'utujiil uleew.

Tatz'ijb'aaj naq chi naquunaal nawiil chi riij ja ti achib'al ri':

1. ¿Naq nok wi' ja naquun neruub'an? ______________________

2. ¿Naq nuukoj chi rub'ajniik ja rusamaaj? ______________________

3. ¿Toq ntzuri ja rusamaaj pa ruuwi' ya', b'aar nk'amar eel wi' ja ch'uu'? ______________________

4. ¿Naq nb'ajn chi kijosoq'ixiik ja taq ch'uu'? ______________________

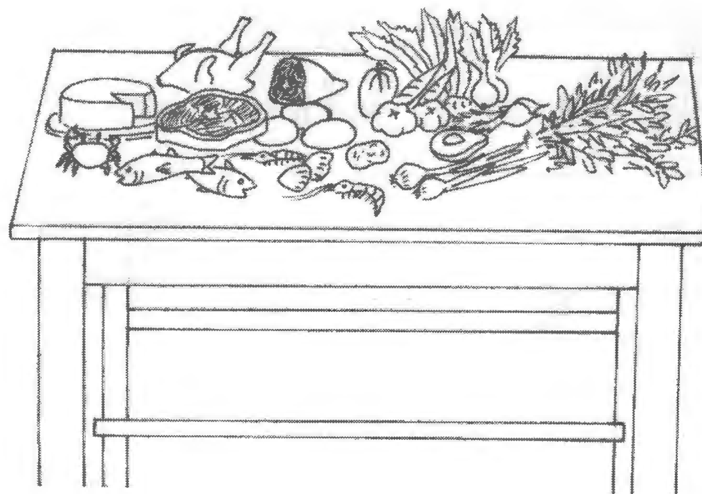
5. ¿Jaru' ruuwach riikiil awojtaq atat chi riij ja ch'uu'? ______________________

6. ¿Tacholo' b'aar qas nek'eje' wi' ja taq ch'uu' awojtaq atat? ______________________

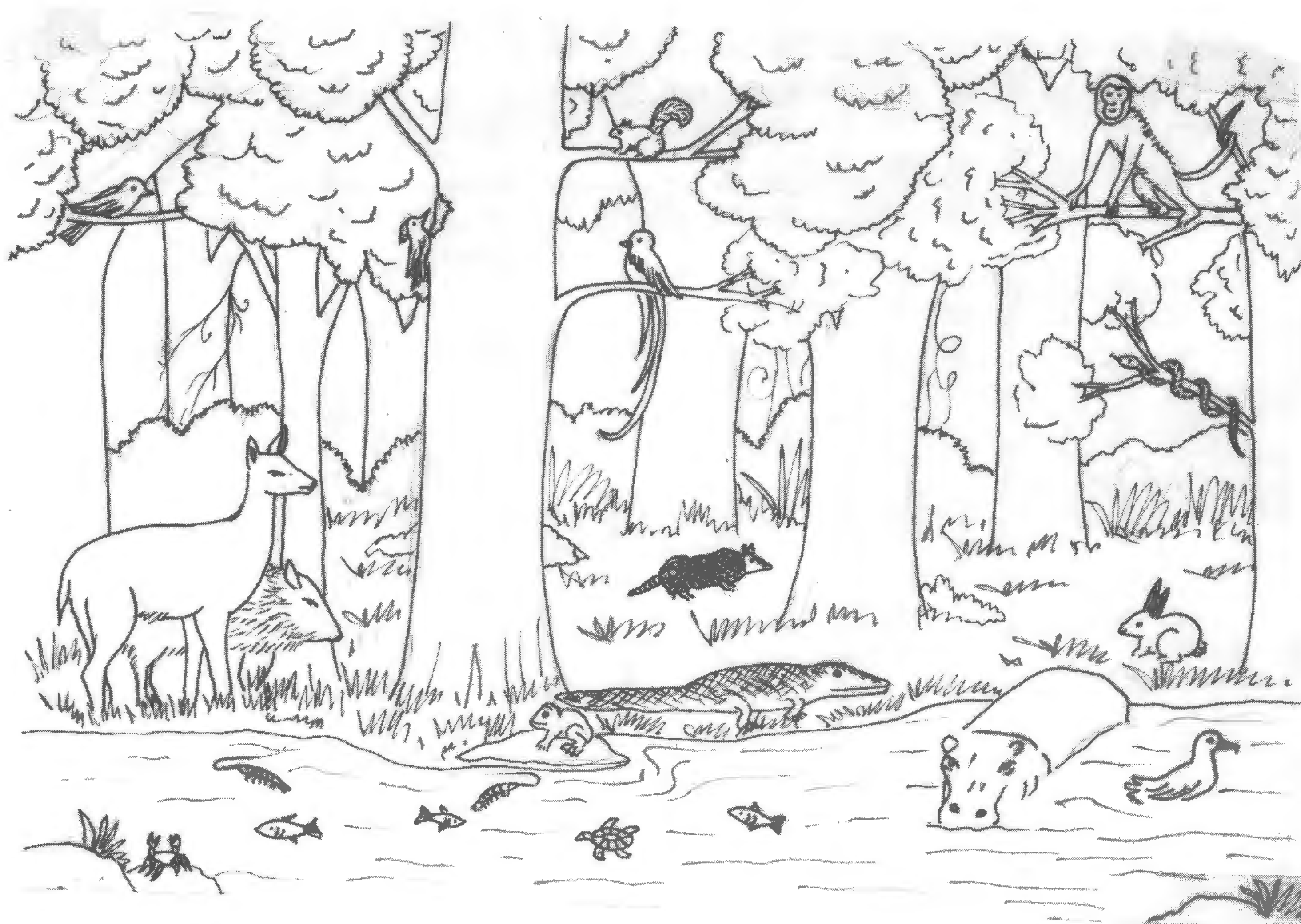
7. ¿Naq keeb'ii' ja taq ch'uu' awojtaq atat? ______________________

Ja riikiil

Kaamiik tachololiij ronojeel ja ruuwach naquun ja nb'aan rii'kiil chi re pa Tz'utujiil Uleew. Toq xtutziri, naab'an jun utziil naamaaj rukojiik ja ri awixinaxiik ja xawajtaqiij to najb'eey.

Taq tziij Muuch'	Taq tziij kojoon awixinaxik ruk'iin Nuuwuuch'

Ronojeel juuyu' taq'aaj q'anij ee k'o wi taq chikopaa' ee k'o chi paam. Ja pa tz'utujiil uleew ee k'ooli chaqajaa', ja wi awojtaq keeb'ii' tatz'ijb'aaj, ja k'a wi ma awojtaq ta, tawik'axaaj chi re atat owi chi ke ajtijaa' ja ri awojtaq keewach. Toq xtitz'ib'ataji takojo' ajilaaneem pa cholooj k'in pa cha'oom ruk'iin.

Ruub'ii' chikop Tz'i'	ajilaaneem pa cholooj Jun tz'i'	Ajilaaneem pa cha'oom najb'eey tz'i'

Ruk'isib'aal saamaaj

Ronojeel ja xawojtaqiij chi paam ja ti wuuj ri' xtik'atzin ta k'a chi aawe, chi ruch'ojb'iik, chi runuk'iik, chi ruto'iik ja tzijob'al tz'utujiil. Rumaal chi k'atziineel chi ma tikam ruuwach. Chi ri' k'a petenaq wi' ja qaasi'j qajotaay kumaal ja qati't qamama'. Qakojo' qachojq'aaq' chi rukojiik ja taq qanaquun yatanaq chi qe. Wi ja qati't qamama', qaatee' qatata' xkik'asab'a' ruuwach ja qab'anikiil, naq k'a chi re ari' ma tiqawinaqirisaaj ruuwach ojoj. Chi qaawach k'o wi, ja rub'eyaal chi nqanimarisaaj ja ruk'asalemaal ja tinaamit tz'utujiil. Utz ruk'oliik ja taq na'ooj qab'ana', toq k'a nqelisaaj to utz rukojiik nqaab'an chi keewach ja taq qaluk'waal ja k'a ma jaan ke'alaxi, k'in ja ri ee b'enaq pa kik'iyeem.

Ma tamesetaj ta k'a chi xa juun ja qab'anikiil chi ruuwach uleew. Ja rub'anon k'iy ruuwach ja taq b'anikiil kixiin ja maya' taq tinaamit. Ja rajawaxiik k'o chi nqanimaj qii', nqapoqonaj qii', nqato'oo' qii' chi rukanoxiik ja ri utzil. Utz k'a xteqila' ta jun q'iij toq xa juun xteqanimarisaaj wi' ja Maya' tinaamit.

Esta publicación fue impresa en los talleres gráficos de Serviprensa S.A. en el mes de noviembre de 2003. La edición consta de 1000 ejemplares en papel bond 80 gramos.

